

RUS TILIDAGI ITALYANCHA O'ZLASHMALAR: TARIXIY- MADANIY OMILLAR VA LEKSIK-ETIMOLOGIK XUSUSIYATLAR

Abduzohirova Ruxsora

*O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Italyan tili tarjima nazariyasi va amaliyoti
kafedrası stajyor-o'qituvchisi*

Kalit so'zlar: italyan tili, rus tili, o'zlashma so'zlar, etimologiya, leksik-semantik tahlil, tarixiy til aloqalari, madaniy almashinuv, vositachi til, xalqaro terminologiya.

Tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sir insoniyat tarixidagi madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar bilan chambarchas bog'liq. Bir xalqning boshqa xalq bilan uzoq muddatli munosabatlari uning tili leksikasida ham o'z aksini topadi. Bunday jarayon natijasida boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar paydo bo'lib, qabul qiluvchi tilning lug'at boyligini kengaytiradi. O'zlashmalar ko'pincha yangi predmetlar va tushunchalarni nomlash, kasbiy terminologiyani shakllantirish hamda muayyan madaniy hodisalarni ifodalash ehtiyoji bilan bog'liq bo'ladi.

Rus tilidagi italyancha o'zlashmalar ushbu jarayonning muhim misollaridan biridir. Masalan, *фиаско* (fiasko), *газета* (gazeta), *карусель* (karusel), *опера* (opera), *соната* (sonata), *балкон* (balkon), *банкрот* (bankrot) va *спагетти* (spagetti) kabi birliklar italyan tili yoki uning tarixiy leksik ta'siri bilan bog'liq. Ular turli sohalarida qo'llanib, italyan madaniyatining Yevropa va jahon leksikasiga ko'rsatgan ta'sirini namoyon etadi.

Italyancha o'zlashmalarni tizimli o'rganish uchun muhim manbalardan biri Ettore Gherbezza tahriri ostida 2019-yilda nashr etilgan *Dizionario di italianismi in russo* lug'atidir. Mazkur lug'atda italyan tilidan kelib chiqqan yoki italyan tili vositasida rus tiliga kirgan 1 005 ta leksik birlik qayd etilgan. Unda so'zlarning fonetik-morfologik, semantik hamda tarixiy-etimologik xususiyatlari o'rganilgan. Ushbu miqdor rus tilidagi kundalik o'zlashmalarning umumiy sonini emas, balki lug'at qamrab olgan birliklar majmuasini anglatadi.

Rus tilidagi italyancha o'zlashmalarning shakllanishini, avvalo, Rossiya va Italiya o'rtasidagi uzoq muddatli madaniy munosabatlar bilan izohlash mumkin. Turli davrlarda italiyalik me'morlar, musiqachilar, bastakorlar, rassomlar va boshqa mutaxassislar Rossiyada faoliyat yuritgan. Ular bilan birga Italiyada

shakllangan kasbiy tushunchalar, san'at terminlari va madaniy birliklar ham tarqalgan.

Ayniqsa, XVIII asrda Rossiyaning Yevropa madaniy muhitiga faol integratsiyalashuvi italyancha so'zlarning kirib kelishi uchun muhim tarixiy sharoit yaratdi. Imperator saroyida Yevropa san'atiga bo'lgan qiziqish kuchayib, xorijiy ijrochilar va mutaxassislar taklif etildi. Bu jarayon rus tilida yangi madaniy va kasbiy terminlarning qo'llanilishiga yordam berdi.

Rossiyadagi italyancha o'zlashmalarni o'rganishda ushbu tarixiy muhitni hisobga olish zarur. Biroq har bir so'zning aynan qaysi davrda o'zlashganini aniqlash uchun uning yozma manbalardagi dastlabki qaydlarini tekshirish lozim.

Italyancha o'zlashmalarning ko'payishiga sabab bo'lgan eng muhim sohalardan biri musiqa san'atidir. Opera Italiyada shakllangan san'at turi sifatida XVII–XVIII asrlarda Yevropaning turli mamlakatlariga tarqalgan. Rossiyada italyan operasining ilk namoyishlaridan biri 1731-yilda Moskvada o'tkazilgan. 1735-yilda esa italiyalik musiqachilar va teatr san'atkorlari Sankt-Peterburgga taklif etilgan. Keyingi yillarda italyan opera an'analari imperator saroyi va rus musiqiy madaniyatida muhim o'rin egallagan.

Musika bilan bog'liq terminlarning keng tarqalishiga italyan tilining xalqaro professional muloqotdagi vazifasi ham sabab bo'lgan. Ijrochilik usullari, sur'at va musiqiy ifoda vositalarini belgilovchi italyancha ko'rsatmalar turli mamlakatlardagi musiqachilar tomonidan o'zlashtirilgan.

Masalan:

- *Легато* — italyancha *legato*, «bog'langan»; tovushlarni uzluksiz va silliq ijro etish usuli.
- *Стаккато* — italyancha *staccato*, «ajratilgan»; tovushlarni qisqa va bir-biridan ajratib ijro etish usuli.
- *Аллегро* — italyancha *allegro*, «quvnoq», «jo'shqin»; musiqada tez sur'atni ifodalovchi atama.
- *Соната* — italyancha *sonata*; muayyan kompozitsion tuzilishga ega cholg'u musiqasi janri.
- *Либретто* — italyancha *libretto*; opera yoki boshqa musiqali-dramatik asarning matni.
- *Фортепиано* — italyancha *fortepiano*; klavishli cholg'u asbobi nomi bo'lib, tarixan tovushni kuchli va mayin chiqarish imkoniyati bilan bog'liq.

Mazkur misollar italyancha terminlarning rus tiliga kirib kelishi oddiy leksik almashinuvdan ko'ra kengroq jarayon ekanini ko'rsatadi. Ularning

tarqalishi musiqa san'ati va professional ta'limning xalqaro xususiyati bilan bevosita bog'liq.

Italiyalik me'morlarning Rossiyadagi faoliyati ham italyancha atamalarning tarqalishiga zamin yaratgan. Xususan, Sankt-Peterburg va uning atrofidagi me'moriy majmualarning shakllanishida Bartolomeo Rastrelli, Giacomo Quarenghi kabi me'morlarning hissasi katta. Ularning faoliyati Italiya me'morchilik an'analari va Rossiya shaharsozligi o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlagan. Italiya Tashqi ishlar vazirligi ham italiyalik me'morlarning Rossiyadagi ko'p asrlik faoliyatini alohida tarixiy-madaniy yo'nalish sifatida yoritadi.

Ushbu aloqalar me'morchilik va san'atga oid terminlarning xalqaro miqyosda keng tarqalishi bilan birga kechgan. Masalan:

- *Балкон* — italyancha *balcone* bilan bog'liq.
- *Купол* — italyancha *cupola* bilan shaklan va ma'nosan bog'liq bo'lib, uning chuqurroq etimologik ildizi lotincha *cupula* shakliga borib taqaladi.
- *Фасаd* — italyancha *facciata* bilan bog'liq, biroq ruscha shaklning o'zlashuv yo'lini aniqlashda boshqa Yevropa tillarining, xususan, fransuz tilining ta'sirini ham hisobga olish kerak.
- *Фреска* — italyancha *fresco* («yangi», «nam») so'zi bilan bog'liq bo'lib, nam suvoq ustiga ishlanadigan devoriy rasm texnikasini bildiradi.

Bu misollar san'at terminlari faqat so'z sifatida emas, balki muayyan kasbiy bilim va madaniy tajriba bilan birga tarqalishini ko'rsatadi.

Italyancha o'zlashmalarning boshqa muhim qatlami savdo va moliya terminlaridan iborat. O'rta asrlarda Italiya shaharlari Yevropa va O'rta yer dengizi savdosining muhim markazlari bo'lgan. Savdo faoliyati rivojlangan sari pul ayirboshlash, qarz berish, hisob-kitob va tijorat amaliyotiga oid tushunchalar ham boshqa tillarga tarqalgan.

Masalan, italyancha *banca* so'zi rus tilidagi *банк* so'zi bilan bog'liq. Uning tarixiy ma'nosi savdogarlar yoki pul ayirboshlovchilar foydalangan peshtaxta yoxud skameyka bilan izohlanadi. *Bancarotta* esa italyancha *banca rotta* — «sindirilgan skameyka» birikmasidan kelib chiqqan. Tarixiy talqinda u to'lovga qobiliyatsiz bankirning faoliyati barbod bo'lishi bilan bog'langan.

Shuningdek, rus tilidagi *брутто* va *нетто* atamaları xalqaro savdo va hisob-kitoblarda qo'llanadigan birliklardir. *Brutto* umumiy og'irlikni, *netto* esa idish yoki o'ram og'irligi chiqarib tashlangan sof og'irlikni bildiradi. *Фурма* so'zi

esa italyancha *firma* — «imzo» soʻzi bilan etimologik jihatdan bogʻliq boʻlsa-da, rus tilida asosan tijorat tashkiloti maʼnosida qoʻllanadi.

Italyancha taom nomlarining boshqa tillarga kirib kelishi milliy oshxona va isteʼmol madaniyatining xalqaro miqyosda tarqalishi bilan bogʻliq. Italiya gastronomiyasi restoranlar, turizm, migratsiya, ommaviy axborot vositalari va xalqaro savdo orqali dunyoning koʻplab mamlakatlarida tanilgan.

Rus tilidagi *пицца, спагетти, лазанья, салями* va *ризотто* kabi birliklar bunga misol boʻladi. Bunday soʻzlar koʻpincha tarjimasiz qoʻllanadi, chunki ular muayyan milliy taomning oʻziga xos nomini bildiradi.

Shunday qilib, italyancha oʻzlashmalarni yuzaga keltirgan omillar turlicha boʻlsa-da, ularning barchasida madaniy va iqtisodiy aloqalar asosiy oʻrin tutadi. Ayrim terminlar tarixiy davrlarda sanʼat va savdo orqali tarqalgan boʻlsa, boshqalari zamonaviy turizm va gastronomiya tufayli xalqaro leksikaga kirgan.

Moliya terminlari oʻzlashmalarning iqtisodiy munosabatlar taʼsirida shakllangan qatlamini tashkil etadi.

Ruscha birlik	Italyancha shakl	Maʼnosi va izohi
<i>Банк</i>	<i>banca</i>	Bank muassasasi; tarixiy jihatdan peshtaxta yoki skameyka nomi bilan bogʻliq
<i>Банкрот</i>	<i>bancarotta / banca rotta</i>	Toʻlovga qobiliyatsizlik yoki moliyaviy faoliyatning barbod boʻlishi
<i>Брутто</i>	<i>brutto</i>	Umumiy ogʻirlik, oʻram bilan birgalikdagi ogʻirlik
<i>Нетто</i>	<i>netto</i>	Sof ogʻirlik
<i>Фирма</i>	<i>firma</i>	Rus tilida tijorat tashkiloti; italyan tilida «imzo» maʼnosi ham mavjud
<i>Ломбард</i>	<i>Lombardia</i> bilan tarixiy bogʻliq	Mol-mulkni garovga qoʻyib qarz olish imkonini beruvchi muassasa nomi

Lombard soʻzining tarixiy tarqalishi Lombardiya hududidan chiqqan savdogarlar va moliyachilar faoliyati bilan bogʻlanadi. Biroq bu tarixiy aloqani soʻzning rus tiliga kirish yoʻli bilan aynan bir hodisa sifatida talqin qilish toʻgʻri emas: buning uchun rus tilidagi dastlabki yozma qaydlarni ham oʻrganish talab etiladi.

Rus tilidagi *газета* soʻzi italyancha *gazzetta* bilan bogʻliq boʻlib, uning tarixi XVII asr boshlaridagi Venetsiya bosma nashrlari bilan aloqador. Treccani lugʻatida *gazzetta* dastlab Venetsiyada nashr etilgan gazeta nomi sifatida qayd

etilib, uning narxi *gazzetta* deb atalgan tanga bilan bog'lanadi. Shu sababli so'zning kelib chiqishini faqat *gazza* («sa'va») qushining nomi orqali izohlash yetarli emas.

Yana bir qiziqarli misol — *nanapayyu*. Ushbu so'z italyancha *paparazzo* familiyasining ko'plik shakli bo'lib, Federiko Fellining 1960-yilda suratga olingan *La dolce vita* («Shirin hayot») filmi orqali keng tarqalgan. Filmda Paparazzo ismli fotograf obrazi mavjud. Keyinchalik bu familiya mashhur shaxslarni, ayniqsa, shaxsiy hayotlari bilan bog'liq vaziyatlarda suratga oluvchi fotomuxbirlarga nisbatan umumiy nomga aylangan.

Rus tilidagi italyancha kelib chiqishga ega so'zlarning barchasi bevosita italyan tilidan olingan emas. Ayrımlari fransuz yoki boshqa Yevropa tillari orqali kirib kelgan. Bunday jarayon bilvosita o'zlashuv deb ataladi.

Misol tariqasida quyidagi birliklarni ko'rsatish mumkin:

1. *Бал* — italyancha *ballo* («raqs») bilan bog'liq; rus tiliga kirish yo'lida fransuzcha *bal* shaklining roli hisobga olinadi.
2. *Балерина* — italyancha *ballerina* («raqqosa») bilan bog'liq.
3. *Балет* — italyancha *balletto* bilan tarixiy aloqaga ega.
4. *Шарлатан* — italyancha *ciarlatano* («firibgar», «aldovchi») bilan bog'liq.
5. *Акварель* — italyancha *acquerello* bilan etimologik aloqaga ega bo'lib, rus tilidagi shaklning tarqalishida fransuzcha *aquarelle* muhim vositachi bo'lgan.

Ushbu birliklar tildan tilga o'tish jarayoni murakkab ekanini ko'rsatadi. So'zning dastlabki manbasi italyan tili bo'lishi mumkin, ammo uning rus tiliga kirishida fransuz tili yoki boshqa vositachi til ishtirok etgan bo'lishi mumkin. Shu sababli etimologik tahlilda uchta jihat — asl kelib chiqish, oraliq til va rus tilidagi shakllanish — alohida ko'rib chiqilishi lozim.

Italyan tilidan kelib chiqqan o'zlashmalar orasida salbiy ma'no kasb etgan yoki tarixiy voqealar bilan bog'liq birliklar ham uchraydi.

Фиаско italyancha *fiasco* so'zi bilan bog'liq bo'lib, rus tilida muvaffaqiyatsizlik, ishning barbod bo'lishi ma'nosida qo'llanadi. Masalan, «Я потерпел фиаско» jumlası o'zbek tiliga «Men muvaffaqiyatsizlikka uchradim» deb tarjima qilinishi mumkin. Bu birlikning semantik taraqqiyoti so'zning dastlabki ma'nosi va turg'un iboralar tarkibidagi qo'llanishi o'rtasidagi munosabatni o'rganish uchun qiziqarli misoldir.

Бандит italyancha *bandito* («qaroqchi», «bosqinchi») bilan bog'liq. Мафия italyancha *mafia* shaklida qo'llanib, dastlab Sitsiliya bilan bog'liq uyushgan jinoiy tuzilma nomi sifatida mashhur bo'lgan. Uning eng qadimgi

etimologiyasi bo'yicha turli farazlar mavjud, shuning uchun so'zning kelib chiqishini faqat bitta ma'no bilan izohlash ilmiy jihatdan asosli emas.

Карантин italyanча *quarantena* bilan bog'liq bo'lib, uning ildizi *quaranta* — «qirq» so'ziga borib taqaladi. Tarixan bu so'z yuqumli kasalliklar tarqalishining oldini olish maqsadida odamlar, hayvonlar yoki kemalarni qirq kun davomida ajratib saqlash amaliyoti bilan bog'langan. Keyinchalik karantin muddati turli kasalliklar va sharoitlarga qarab o'zgargan.

Shuningdek, карусель so'zi italyanча *carosello* bilan tarixiy jihatdan bog'liq bo'lishi mumkin, ammo uning rus tiliga bevosita yoki vositachi til orqali kirganini aniqlash uchun alohida etimologik manba zarur.

Rus tilidagi italyanча o'zlashmalarni o'rganish ikki xalq o'rtasidagi lingvistik aloqalargina emas, balki tarixiy-madaniy munosabatlar, xalqaro san'at, savdo va ijtimoiy hayot taraqqiyotini ham yoritishga imkon beradi.

Umuman olganda, italyanча o'zlashmalar rus tilining muayyan sohalaridagi lug'at boyligini shakllantirgan muhim qatlam hisoblanadi. Ularni tizimli ravishda o'rganish rus va italyan tillari o'rtasidagi tarixiy aloqalarni, xalqaro terminologiyaning shakllanishini va tillarning madaniy o'zaro ta'sir mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gherbezze, E. (a cura di). (2019). *Dizionario di italianismi in russo*. Milano: Centro Ambrosiano, Biblioteca Ambrosiana – Fonti e Studi, 32. 378 p. ISBN 9788868943875. <https://www.ambrosiana.it/dizionario-di-italianismi-in-russo/>
2. Korneeva, T. (2022). "Italian Operisti in Early Eighteenth-Century St Petersburg: Repertoire, Production, and Audience". In: *Mapping Artistic Networks: Eighteenth-Century Italian Theatre and Opera Across Europe*. Università Ca' Foscari Venezia. <https://iris.unive.it/handle/10278/3752517>
3. Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale. (2013). "Russia – Architetti italiani, mille anni in un libro". https://www.esteri.it/it/sala_stampa/archivionotizie/approfondimenti/2013/04/20130402_architetti_italiani/
4. Treccani. *Vocabolario on line*: "Sonata". <https://www.treccani.it/vocabolario/sonata/>
5. Treccani. *Vocabolario on line*: "Spaghetto".
6. The Metropolitan Opera. "The Opera's Plot and Creation". <https://www.metopera.org/discover/education/educator-guides/eugene-onegin/the-operas-plot-and-creation/>